

θεολόγο τῆς ἀπελευθέρωσης— στήν ἐντολή τοῦ φαראώ πρὸς τίς μαῖες νά σκοτώνουν τοὺς νεογέννητους γιούς τῶν Ἰσραηλιτῶν. Κάτι τέτοιο συνιστᾶ βρεφοκτονία, ὅχι ἐλεγχὸ τῶν γεννήσεων. Ὁ στόχος εἶναι νά καταστραφεῖ ὀλοσχερῶς ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραήλ μέσφ τῆς ἐξολόθρευσης τῶν ἀρσενικῶν παιδιῶν, ἔτσι ὥστε ἀπὸ ὅλο τὸν πληθυσμὸ νά ἀπομείνουν μόνο οἱ γυναῖκες καί τὰ κορίτσια πού θά διασκορπιστοῦν ὡς δούλες στὰ αἰγυπτιακά νοικοκυριά. Δέν θά πῶ περισσότερο πράγματα γιά αὐτό τό στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς τοῦ φαראώ. Μεταξὺ τῶν Ἑβραίων ἔχει καταλήξει νά θεωρεῖται ὡς ἡ πρώτη ἀπό μιά σειρά δράσεων ἐναντίον τοῦ ἐβραϊκοῦ κόσμου, οἱ ὁποῖες βρῖσκουν τὴν κορφωσή τους στὰ νάζιστικά στρατόπεδα τοῦ θανάτου. Πράγματι, ὁ φαראώ τῆς τυραννίας θαρρεῖς καί μιλιᾷ σάν σύγχρονος ἀντισιμῆτης πού ἀνησυγεῖ (στό Εἰξ 1,10) γιά τὴν αὐξανόμενη δύναμη τῶν Ἰσραηλιτῶν, πού ἔχουν προκόψει στήν Αἴγυπτο, καί τὴν πιθανή προδοσία τους:

ἂν γίνει κανένας πόλεμος, τότε αὐτοὶ θά ἐνωθοῦν μέ τοὺς ἑχθρούς μας, θά μάς πολεμήσουν καί θά φύγουν ἀπὸ τὴ χώρα.

Ὅμως δέν εἶναι ἡ θανάτωση τῶν γιῶν αὐτῆ πού τονίζεται στίς πρῶτες συζητήσεις τοῦ ἀφηγήματος τῆς Ἐξόδου στό Δευτερονόμιο καί τοὺς Προφήτες. Οὔτε καί εἶναι ἡ θανάτωση κεντρικὴ στίς μὴ ἐβραϊκῆς ἐρμηνείες τῆς αἰγυπτιακῆς δουλείας — ἢ τουλάχιστον δέν ἦταν μέχρι τὴ στιγμή πού οἱ καθολικοὶ ἱερεῖς ἄρχισαν νά ἐκδηλώνουν ἐνδιαφέρον γιά τὴν ἀπελευθέρωση. Ἄλλωστε αὐτό τό κομμάτι τῆς ἱστορίας δέν κάνει εὐκόλα κατανοητὴ

τὴν ἐπίμονη νοσταλγία τῶν Ἰσραηλιτῶν καί τὴν ἐπιθυμία τους νά ἐπιστρέψουν στήν Αἴγυπτο. Ὅντως, μπορεῖ νά ἔχει μανιῆς λόγους νά νοσταλγεῖ τὸν δυνάστη του, ἀλλὰ ὅχι καί τὸν δολοφόνο τῶν παιδιῶν του.

Ἡ κεντρικὴ παράδοση ἐστιάζεται στήν καταναγκαστικὴ ἐργασία [corvée], ὅχι στήν ἀπόπειρα γενοκτονίας.

Τοὺς ἔκαναν τὴ ζωὴ ἀβάστακτη μέ τὴ σκληρὴ δουλειά στὴ λάσπη καί στίς πλῖβρες. Τοὺς φόρτωναν ὄλες τίς ἀγροτικῆς δουλειῆς, καί κάθε λογῆς ἀγχαρεία. (Εἰξ 1,14)

Ἡ ἐβραϊκὴ λέξη γιά τὴ φράση «μέ τὴ σκληρὴ δουλειά» εἶναι *be-farech*, καί ἐμφανίζεται μόνο ἄλλη μιά φορά στήν Ἱερά, στό 25 τοῦ Λευτικῶ, ὅπου διατυπώνονται οἱ νόμοι οἱ σχετικοὶ μέ τὴ μεταχείριση τῶν Ἰσραηλιτῶν δούλων:

Δέν πρέπει νά τοὺς συμπεριφέρεσαι μέ σκληρότητα (Λευ 25,43),

θηλαδὴ ἔτσι ὅπως ἔκαναν οἱ Αἰγύπτιοι. Πολλὰ χρόνια ἀργότερα ὁ Μαιμονίδης ἐπέκτεινε δραστικά αὐτὴ τὴν προστασία σέ ὄλους τοὺς δούλους, καί ταυτόχρονα ἔδωσε ἕναν ὄρισμὸ τοῦ *be-farech*. Ἐργασία διά τῆς βίας, λέει, σημαίνει ἐργασία χωρὶς περιορισμὸ χρόνου ἢ σκοπῶ.¹⁵ Δουλεία σημαίνει δουλειά χωρὶς τέλος: ἐξ οὗ καί προκύπτει γιά δουλειά πού ἐξουθενῶνται ἀλλὰ καί ἐξευτελίζει

¹⁵ The Code of Maimonides, Βιβλίο 12: The Book of Acquisition, μετφ. Isaac Klein, Yale University Press, Νιού Χέιφεν 1951, σ. 247 (1,1,10) σχετικά μέ τοὺς εἰδωλόατρες σκλάβους, σ. 281 (5,9,8). Βλ. τὴν ἐξήγηση τῆς δεύτερης περικοπῆς στό Isador Twersky, Introduction to the Code of Maimonides (Mishnah Torah), Yale University Press, Νιού Χέιφεν 1980, σ. 427-428.

τόν δούλο. Τόν 16ο αιώνα, ο συγγραφέας του *Vindiciae* [*Βασίλεια* 1579] εκφράζει μιὰ παρόμοια όπτική: ό τύραννος, λέει,

άνεγείρει άνόφελα και άχρηστα πρόπαια μόνο και μόνο για να κρατά διαρκώς άπασχολημένους τους ύποτελείς του, μίν τυχόν και στον χρόνο τής σχόλης τους άρχίσουν να σκέφτονται άλλα πράγματα, όπως έκανε και ό φαράώ μέ τους Ιουδαίους [...].¹⁶

Έξαιτίας, ίσως, όσων έκανε ό φαράώ, ή βιβλική νομοθεσία βάζει όριο στην έννοια τής ύποδούλωτης – άν και ένα όριο που έφαρμόζεται μόνο στους Ισραηλίτες σκλάβους:

‘Αν ένας Ισραηλίτης άγοράσει δούλο Έβραίο, θά του δώσει έξι χρόνια. Τον έβδομο θά φύγει έλευθερος, χωρίς να δώσει χρήματα. (Έξ 21,2)

Δέν γνωρίζουμε άν τό όριο επιβλήθηκε ποτέ, αλλά πάντως δέν λησιμονήθηκε. Ό προφήτης Ίερεμίας άποδίδει τήν πτώση τής Ιουδαίας και τή βαβυλωνία αίχμαλωσία στην άποτυχία των άνθρώπων να «κηρύξουν έλευθερία» στους ύποδουλωμένους άδελφούς και γείτονες ύστερα από έξι χρόνια, όπως είχαν ύποσχεθεί να κάνουν, λέει, όταν ό Θεός τούς όδήγησε έξω από τήν Αίγυπτο (34,8-22). Ίσως ή έλευθερία τής έβδομης μέρας –ένα πίο εύκολο ζήτημα– ήταν πίο εύφως άποδεκτή από τήν έλευθερία του έβδομου χρόνου. Στο Δευτερονόμιο, ό λόγος που δίνεται για τή θέσπιση του Σαββάτου είναι τό ότι

¹⁶ Junius Brutus [Philip de Momay?], *Vindiciae Contra Tyrannos: A Defense of Liberty Against Tyrants*, Λονδόν 1689, σ. 124.

ό δούλος σου και ή δούλη σου πρέπει να άναπαύονται, όπως ésυ. Μήν ξεχνάς ότι ήσουν δούλος στην Αίγυπτο, [...] (Δτ 5,14-15, βλ. επίσης Έξ 23,12)

Αυτή ή έντολή περιλαμβάνει όλους τους δούλους, όχι μόνο τους Ισραηλίτες αλλά και τους «ξένους». Δίχως άμφιβολία, εδράζεται σε μιá συγκεκριμένη άποψη περί σωματικών και πνευματικών άναγκών, αλλά επίσης και στην άνάμνηση του εύτελου χαρακτήρα τής «βίαιης» δουλείας. Η άλλοτριωμένη έργασία και ό έξευτελισμός άπεικονίζουν έστω ένα μέρος τής τυραννικής φύσης που είχε ή δουλεία στην Αίγυπτο.

‘Από μιá άλλη όπτική γωνία, θά μπορούσε κανείς να έννοήσει τό *be-fatech* ως σωματική βαναυσότητα. Και εδώ, οι νόμοι που θεσπίστηκαν άμέσως μετά τή διαφυγή από τήν Αίγυπτο, όπου οι Ισραηλίτες ξυλοκοπούνταν και πεσώνονταν, φαίνονται σχεδιασμένοι μέ τρόπο που να αποκλείουν τήν επανάληψη τής αίγυπτιακής καταπίεσης:

‘Αν κάποιος χτυπήσει τό δούλο του ή τή δούλη του μέ πό ραβδί του κι ό δούλος πεθάνει επί τόπου, τότε ό δράστης θά τιμωρηθεί. (Έξ 21,20)

Οι κύριοι δούλων που σκοτώνουν τους δούλους τους δέν θανατώνονται, όπως στην περίπτωση του κοινού φόνου (βλ. 21,12), άρα δέν πρόκειται άκριβώς για αυτό που λέει ό Έβραϊμ Ούρμπαχ: τήν «άπόλυτη ισότητα δούλου και έλεύθερου άνθρώπου σε όλα τά ζητήματα που άφορούν τή νομική περιφρόρηση τής ζωής τους [...]». Έντούτοις, οι διασφαλίσεις που καθιερώνονται χάρη στις άπαγορεύσεις τής Έξόδου δέν έχουν άντίστοιχο ούτε στον έλληνικό ούτε

στον ρωμαϊκό νόμο». ¹⁷ Ἐπιπλέον, ἂν ἕνας δούλος ὑφίστατο σωματική βλάβη ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ κυρίου του, ἔπρεπε νὰ ἐλευθερωθεῖ (21,26-27). Καί πάλι, δέν γνωρίζουμε ἂν αὐτοὶ οἱ νόμοι ἐφαρμόστηκαν, ἢ μὲ πόση συνέπεια ἐφαρμόστηκαν, στὴ διάρκεια διαφόρων περιόδων τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραήλ. Πάντως εἶναι νόμοι τῆς Ἐξόδου, καί εἶναι εὐλογο νὰ υποθέσουμε ὅτι ἐκφράζουν τὴν ἀντιληψὴ τῶν Ἰσραηλιτῶν γιὰ τὰ δεινά πού βίωσαν στὴν Αἴγυπτο.

Ἦταν ἐπίσης μέρος τοῦ τυραννικοῦ χαρακτῆρα πού εἶχε προσλάβει τὸ καθεστῶς τῆς δουλείας στὴν Αἴγυπτο τὸ ὅτι οἱ Ἰσραηλίτες, κατὰ τὴ δική τους ἀποψη, δέν ἦταν καθόλου νόμιμα σκλάβοι. Δέν εἶχαν ἀιμαλωτιστεῖ κατὰ τὴ διάρκειά πολέμου ὅτε εἶχαν πωληθεῖ μὲ δική τους πρωτοβουλία ὡς δούλοι. Ἦταν, ὅπως ἔχω πρῶτον φιλoxενούμενος λαός καί κατόπιν ἐργάτες ξένης καταγωγῆς. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀδικία πού διέπραξαν οἱ Αἰγύπτιοι, σύμφωνα μὲ τὸν φιλόσοφο Φίλων: μετέτρεψαν σέ σκλάβους «ἀνθρώπους πού δέν ἦταν μόνο ἐλεύθεροι ἀλλὰ καί φιλοξενούμενοι [καί] ἱκέτες [...]». ¹⁸ Ἦνας παλιός θύλος, πού ἐπαναλαμβάνεται στό Μιδράς, λέει ὅτι οἱ Ἰσραηλίτες

¹⁷ E. E. Urbach, «The Laws Regarding Slavery as a Source for the Social History of the Period of the Second Temple, the Mishnah and Talmud», *Papers of the Institute of Jewish Studies*, 1 (1964), σ. 39-40. Βλ. ἐπίσης I. Mendelsohn, *Slavery in the Ancient Near East: A Comparative Study of Slavery in Babylonia, Assyria, Syria, and the Palestine from the Middle of the Third Millennium to the End of the First Millennium*, Oxford University Press, Λονδίνο 1949.

¹⁸ Philo [Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς], *Life of Moses* [Περὶ τοῦ βίου Μωυσέως], μτφρ. F. H. Colson, Heineman [Loeb Classical Library], Λονδίνο 1935, 6:295.

στὴν ἀρχὴ λάμβαναν ἀμοιβὴ γιὰ τὴν ἐργασία τους στὰ ἔργα τῶν πόλεων Πιθώμ καί Ραμεσσή. Κατόπιν ὁ μισθός τους παρακρατοῦνταν καί στὸ τέλος ἀπλῶς ἐξαναγκάζονταν νὰ δουλεύουν. ¹⁹ Αὐτὸ τὸ βίωμα —μὰ ἀμυδρὴ μνήμη του ἢ κάποια ἱστορία γιὰ αὐτὸ πού παραλλάχθηκε στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου— φαίνεται πῶς βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὸν νόμο τοῦ Δευτερονομίου περὶ μισθῶν:

Μὴν ἐμεταλλεύεσαι ποτέ τὸν μισθὸν, τὸν δυστυχημένο καί τὸν φτωχὸ συμπαικτώτη σου ἢ τὸν ξένο πού ζεῖ σέ μιά ἀπὸ τίς πόλεις τῆς χώρας σου. Νὰ τοῦ δίνεις κάθε μέρα τὸ ἡμερομισθίό του, πρὶν ἀπ' τὴ δύση τοῦ ἡλιου [...].

Καί μετὰ, ὕστερα ἀπὸ δύο ἄλλες ἐντολές:

νὰ θυμόσαστε ὅτι κάποτε ἤρασανταν δούλοι στὴν Αἴγυπτο. (Δτ 24,14-15,18)

Ὁ νόμος διατυπώνεται σέ ἐνικό ἀριθμὸ, ὅμως εἶναι καίριο στοιχεῖο τοῦ βιώματος τῶν Ἰσραηλιτῶν στὴν Αἴγυπτο τὸ ὅτι δέν ἔγιναν δούλοι ἕνας ἕνας, ἀλλὰ ὅλοι μαζί. Ἐγιναν «πένητες καί ἐνδεεῖς» ἐπειδὴ ἦταν ξένοι σέ ἐκεῖνο τὸν τόπο. Ἐξαρτώμενοι ἀπὸ πολιτικὴ προστασία, βρέθηκαν ἀίσχυροι ὅταν αὐτὴ ἢ προστασία ἀποσύρθηκε αἰφνιδίως. Δέν ὑπῆρξαν θύματα τῆς ἀγορᾶς ἀλλὰ τοῦ κράτους, τῆς ἀπύλητης μοναρχίας τῶν φαραῶ. Ἐξ οὗ καί ἡ προειδοποίηση τοῦ Σαμουὴλ πρὸς τοὺς πρεσβύτερους τοῦ Ἰσραήλ καί ἡ προτροπὴ του νὰ μὴ ἐπιλέξουν βασιλέα, πράγμα πού διόχως ἄλλο ἀντικατοπτρίζει τὸ βίωμα τῆς Ἐξόδου:

¹⁹ Louis Ginzberg, *The Legends of the Jews*, τόμ. 2: From Joseph to Exodus, μτφρ. Henrietta Szold, Jewish Publication Society, Φιλαδέλφεια 1910, σ. 247.

Τους υπηρέτες σας και τις υπηρέτριές σας, και τὰ καλύτερα βόδια και τὰ γαϊδούρια σας θά τὰ παίρνει νά δουλεύουν γι' αὐτόν. (1 Βασ (1 Σαμ) 8,16-17)

Ἰπὸ τὴν ἐξουσία ἑνὸς ἀπόλυτου βασιλέα, μπορεῖ νά πεῖ κανεὶς, σύσσωμοι οἱ ὑπῆκοι εἶναι σάν ξένοι στὴν Αἴ-γυπτο. Ἡ αἰγυπτιακὴ δουλεία ἦταν ἡ ὑποδούλωση ἑνὸς λαοῦ στὴν ἀυθαίρετη ἐξουσία τοῦ κράτους. Ἡ μορφή τῆς δουλείας σύμφωνα μὲ τὴν ὅποια ὁ δούλος θεωρεῖτο κινητὸ περιουσιακὸ στοιχεῖο [chattel slavery] ἦταν, ὅπως ἀντιλαμβάνεται κανεὶς, προτιμότερη, ἐπειδὴ ἦταν μιά κατάσταση πού ρυθμιζόταν μὲ νομικούς κανόνες. Στὸν «οἶκο τῆς δουλείας» δὲν ὑπῆρχαν κανόνες. Οἱ Ἰσραηλίτες ὑποβάλλονταν σέ μιά δουλεία χωρὶς ὅρια – διχως ἀνάπαυση, διχως ἀποζημίωση, διχως περιορισμὸ, διχως κάποιο σκοπὸ πού θά μπορούσαν ἐνδεχομένως νά ἐνστερνιστοῦν. Στὴν Αἴγυπτο ἡ σκλαβιά ἦταν ἕνα εἶδος πολιτικῆς κανόνα. Φυσικά, ὁ φαραὼ ἐπιφείτετο ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν Ἰσραηλιτῶν δούλων, ἀλλὰ δὲν τοὺς κρατοῦσε ὑπόδουλος γιὰ χάρη τοῦ κέρδους. Οἱ δούλοι γίνονταν ἀντικείμενα ἐκμετάλλευσης, ὅπως πάντα ὄλοι οἱ δούλοι, ἀλλὰ γιὰ τὴ βιβλικὴ ἀφήγηση τὸ σημαντικότερο εἶναι ὅτι ὑφίσταντο καταπίεση, μὲ ἄλλα λόγια ὅτι κυβερνοῦνταν μὲ βαναυσότητα, κυβερνοῦνταν τυραννικά. Ἡ παράδοση τῆς Ἐξόδου μιλά κατὰ τῆς τυραννίας – καὶ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἐμφανίζεται, γιὰ παράδειγμα, στὸ κήρυγμα τοῦ Σαβονάρολα, στὰ φυλλάδια τοῦ Μιλτον καὶ στὴς ὁμιλίες τῶν Ἀμερικανῶν ἐπαναστατῶν πού ἐπιτίθενται στὸν «Βρετανὸ φαραῶ».²⁰

²⁰ Girolamo Savonarola, Predicche sopra l'Esodo, A. Belaretti, Ρόμη

Ἡ μορφή τῆς τυραννίας, φυσικά, ἦταν ἡ ἐπίπονη ἐργασία, καὶ ἔτσι ἡ ἱστορία προκαλεῖ πάλι μιά κοινωνικὴ καὶ οικονομικὴ ἐρημνεία. Ἡ καθαρὴ γραμμὴ πού τραβᾷ ἡ Χάνα Ἀρεντ, στὸ βιβλίο τῆς γιὰ τὴν ἐπανάσταση, ἀνάμεσα σὲ πολυτικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα, ἀνάμεσα τυραννία καὶ τὴ δυστυχία, δὲν εἶναι δυνατόν νά περιχλευσθεῖ.²¹ Τὸ ἀφήγημα τῆς Ἐξόδου φαίνεται νά τὰ περιχλευσθεῖ καὶ τὰ δύο. Σέ διάφορες χρήσεις τοῦ ἀφήγηματος, ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ συγχρίνεται εὐκολα μὲ μιά καταπιεζόμενη τάξη. Ἐνα φυλλάδιο τοῦ Σκαπανέα²² Τζὸν Λάμπτον, πού

1915-56, 2 τόμοι: Milton, Of Reformation, Tenure of Kings and Magistrates, Ready and Easy Way to Establish a Free Commonwealth κρηγόμματα τῶν George Duffield, Nicholas Street, Samuel Langdon, James Dana: βλ. πῶς κίττω γιὰ συγκεκριμένες ἀναφορές.

²¹ Hannah Arendt, On Revolution, Viking, Νέα Υόρκη 1963, εἰδ. κερ. ἡ βλ. ἐκδ.: α) H. Arendt, Γιὰ τὴν ἐπανάσταση, μτφρ. Α. Στουτᾶκη, Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 2006 β) X. Ἀρεντ, Γιὰ τὴν ἐπανάσταση, μτφρ. Παναγιῆς Τομανᾶς, Νησιδές, Θεσσαλονικη 2005.

²² Στὸ πρότυπο «Leveller»: ἀντιμοναρχικὸ πολιτικὸ κίνημα πού ἐμφανίστηκε στὴν Ἀγγλία λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀγγλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 17ου αἰώνα. Οἱ πρόαγγελοι τοῦ κινήματος τῶν Σκαπανέων, πού ἐμφερόνταν κατὰ τῶν γαιοκτημόνων μὲ σκοπὸ νά ἀποσπάσουν τὰ κτήματά τους καὶ νά τὰ μοιράσουν σέ ἴσα μερίδια («ἐξισώνοντας» ἔτσι τὴν ἀκίνητη περιουσία, πού ἦταν ἡ κύρια μορφή ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στὴν Ἀγγλία κατὰ τὸν 17ο αἰώνα) καὶ διεκδικοῦσαν διέφραση τοῦ δικαιώματος ψηφοφορίας, ἰσονομία, ἀνεξέθρησκία, πρόσβαση τοῦ λαοῦ σὲ δημόσιες ἐκτάσεις κ.λπ., ὀνομάστηκαν ὑποστηρικτὰ ἀπὸ τοὺς γαιοκτημονες «ἰσοπεδωτές» («levelers»). Ὅμως ἀπὸ τὸ 1647, ὅποτε ἐμφάνηκε ἀπὸ τὸν Τζὸν Λάμπτον καὶ ἄλλους τὸ ὄνομα κίνημα, γιὰ νά ξεχωρίσουν ἀπὸ αὐτὸ, οἱ πρωτοπόροι «ἰσοπεδωτές» υἰοθέτησαν τὸ ὄνομα «Πραγματικοὶ Ἰσοπεδωτές» ἢ «Σκαπανεῖς» («Diggers»). (Σ.τ.Μ.)

κυκλοφόρησε στο Λονδίνο το 1645, αποδεικνύει ότι αυτή ή αντιλήψη δεν είναι απλώς μία νεωτερική ανάγνωση ή παρανάγνωση του χειμένου.

Όμως θά πούν μερικοί ότι ή σκλαβιά μας δεν είναι δά τόσο άσκημη όσο εκείνη στην Αίγυπτο, γιατί τότε όλοι οι Έβραίοι υπέμεναν φριχτή σκλαβιά κάτω από τούς Αιγύπτιους, ενώ άρκετοί δικοί μας εξαφούνται. Σέ αυτό φυσικά συμφωνώ και παραδέχομαι ότι ελάχιστα από τούς μεγάλους και τρανούς ανθρώπους μας δουλεύουν τόν πηλό ή φτιάχνουν τουβλα. Όμως φορτώνουν όλο ή τό μεγαλυτερο μέρος τού βάρους στους φτωχούς μέσω τής βαριάς έργασίας [...].²³

Η έντολή τού Δευτερονόμου γιά τούς «δυστυχημένους και φτωχούς» λέει κάτι παρόμοιο: όπως και ή Άγγλία τού Διμπαρ, ή γή τής επαγγελίας τρέφει τούς δικούς της τυράννους – «τούς δικούς μας μεγάλους και τρανούς ανθρώπους». Τί νά τούς κάνεις τούς Αιγύπτιους; Όμως οι βιβλικοί συγγραφείς δεν αποπειρώνται νά επεκτείνουν τήν κοινωνική αναφορά. Οι μόνες ομάδες πού τό κείμενο γνωρίζει έχουν εθνοτικό και πολιτικό χαρακτήρα, και ή Έξοδος είναι πρώτα και κύρια μία καταγραφή τής καταπίεσης πού ύφίσταται μία τέτοια ομάδα από έναν στυγρό δυνάστη σέ μία ξένη χώρα. Γι' αυτό και ή ανάμνηση τής Έξοδου ανακαλείται συχνότερα γιά λογαριασμό ξένων παρά δούλων:

²³ [John Lilburne,] *England's Birth-Right Justified, άνακτυ. στό Tracts on Liberty in the Puritan Revolution: 1638-1647*, έπιμ. William Haller, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1933, 3:302.

Ξένον μὴν καταπιέετε, γιατί ξέρετε πώς αίσθάνεται [nefesh=«πνεύμα»] ή «συναίσθημα»] ό ξένος, άφοῦ κι εσείς ήσασταν κάποτε ξένοι στην Αίγυπτο. (Εξ 23,9)

Είναι εύκολο νά αντιληφθεί κανείς γιατί τό άφήρημα τής Έξοδου έβελγε τόσο πολύ τούς Άφρικανούς σκλάβους τού άμερικανικού Νότου. Άν και ήταν δούλοι πού θεωρούνταν άμνητή περιουσία, τήν ίδια στιγμή είχαν επήγνωση τής παικινητή περιουσία, πόν ίδια στιγμή είχαν επήγνωση τής παικινητή τους ως άλλου λαού, ως ξένων σέ μία ξένη γή πού μοιράζονταν μία κοινή μοίρα. Η αίγυπτιακή δουλεία είναι τό πρότυπο σύμφωνα μέ τό όποιο χαραζόνται οι πολιτικές των υπερχάχων τής κατάργησης τού θεσμού τής δουλείας, οι ριζοσπαστικές πολιτικές θεωρίες έν γένει, λόγω τού συλογιστικού χαρακτήρα του. Προσρέπει σέ συλλογική αντίδραση λογικού χαρακτήρα. Τόν κοινό στόχο Έλλήνων – όχι χειραφέτηση [manumission], τόν κοινό στόχο Έλλήνων και Ρωμαίων δούλων, αλλά άπελευθέρωση [liberation].

Μπορούμε νά δούμε τήν Έξοδο ως ένα παράδειγμα αυτού πού στίς μέρες μας όνομάζεται «εθνική άπελευθέρωση». Ό λαός ως σύνολο είναι ύποδουλωμένος, και κατόπιν ό λαός ως σύνολο άπελευθερώνεται. Ταυτόχρονα, ώστόσο, οι χρήσεις τής άφήρησης στην ιστορία τήν προτου Ίσραήλ – πρώτα στή νομοθεσία και κατόπιν στην προφητεία – δείχνουν ότι τό αίγυπτιακό μοντέλο εξαπλώνεται σέ κάθε είδους καταπίεση και κάθε είδους άπελευθέρωση. Όπως τό κρίσιμο σημείο είναι ή σύνδεση τής καταπίεσης μέ τήν κρατική έξουσία. Όπως λέει ό Κρόαττο:

ή καταπίεση στην Αίγυπτο είναι πολιτικής τάξεως [...] άσχετά από τήν έδρα τής πολιτικής έξουσίας.²⁴

²⁴ Severino Croatto, *Exodus: A Hermeneutics of Freedom*, μτφρ.

Γι' αυτό και η απόδραση από τη δουλεία είναι ταυτόχρονα ή ήττα ενός τυράννου. Η τυραννία συμβολίζεται με τὰ ἄλογα και τὰ ἄφρατα τοῦ φαραώ, τὸν πυρήνα τοῦ στρατευματος του και πηγή τῆς δύναμής του (ὁ συμβολισμός ἐπαναλαμβάνεται σέ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς Βίβλου).²⁵ Ὁ ἀπόλυτος κυρίαρχος τοῦ οἴκου τῆς δουλείας εἶναι ἐπίσης ἓνας ἀλαζόνας πολέμαρχος, και ἔτσι παρουσιάζεται στον θρηαμβικό ὕμνο πού ψάλλουν οἱ Ἰσραηλίτες ὅταν πατοῦν στήν ἄλλη πλευρά τῆς Ἐρυθρᾶς Θάλασσας:

Ὁ ἐχθρός σκεφτόταν: «θά ριχτῶ πίσω τους, θά τοῦς πιάσω» και θά μοιάσω λάφυρα, θά χορτάσει ἡ ψυχή μου.

Θά τραβήξω τό ξίφος μου, τό χέρι μου θά φέρει τὴν καταστροφή τους». (Εξ 15,9)

Ὅμως ὁ Θεός εἶναι φρεβρότερος πολεμιστής και ὁ τυράννος ἠττάται:

ἄλογα και καβαλάρηδες στή θάλασσα τοῦς ἐρίξε.

Αὐτή ἦταν ἡ στιγμή τῆς ἀπελευθέρωσης. Ἡ πρόταση τοῦ Βενιαμίν Φραγκλίνου γιά τὴ Μεγάλη Σφραγίδα ἀποτυ-

Salvator Atanasio, Orbis, Μέρνολ-Νέα Ὑόρκη 1981, σ. 18 (ὑπογράμμιζει ὁ Κροάττο).

²⁵ Herbert N. Schneidau, *Sacred Discontent: The Bible and Western Tradition*, University of Louisiana Press, Μπατόν Ρούζ 1976, σ. 204-206. βλ. Millard C. Lind, *Yahweh Is a Warrior: The Theology of Warfare in Ancient Israel*, Herald Press, Σκοτντέιλ-Πενσυλβάνια 1980, σ. 87-88 και passim, σχετικά με τὰ θρησκευτικά και πολιτικά αίτια τῆς ἀπόρριψης τοῦ ἄφρατος ἀπό τοῦς Ἰσραηλίτες ὡς μέσου διεξαγωγῆς πολέμου.

πώνει τὴν πολιτική σημασία τοῦ κειμένου τῆς Ἐξόδου. Ὡστόσο ὁ Φραγκλίνος προχώρησε πέρα ἀπό τό κείμενο μέ τὴν ἐπιγραφή πού πρότεινε: «Ἀντίσταση στοῦς τυράννους σημαίνει ὑπακοή στον Θεό». Στὴν ἱστορία τῆς Ἐξόδου, γιά λόγους πού θά ἀναλύσω στο ἐπόμενο κεφάλαιο, οἱ Ἰσραηλίτες δέν πολεμοῦν οἱ ἴδιοι ἐναντίον τοῦ φαραώ. Μόνος του ὁ Θεός καταστρέφει τὰ αἰγυπτιακά ἄρματα. Καί ὅμως τό κάλεσμα γιά ἀντίσταση στοῦς τυράννους εἶναι χαρακτηριστικὴ ἐρμηνεία τοῦ κειμένου - ζήτημα ὄχι ἀκριβῶς ὑπακοῆς πρὸς τὸν Θεό, ἀλλά μίμησής Του.

III

Ἡ δουλεία και ἡ καταπίεση εἶναι οἱ κεντρικές ιδέες στο ἀφήγημα τῆς Ἐξόδου, ἀλλά ἡ ἀνάλυση αὐτῶν τῶν ιδεῶν δέν ἐξαντλεῖ τὴ σημασία τῆς Αἰγύπτου. Κανένα παλαιό καθεστῶς δέν εἶναι ἀπλῶς καταπιεστικό· εἶναι και ἐλευστικό, ἀλλιῶς ἡ ἀπόδραση ἀπό αὐτό θά ἦταν πολὺ εὐκολότερη ἀπό ὅσο εἶναι. Τὰ θελγγῆτρα τῆς Αἰγύπτου δέν φαίνονται πολὺ καθαρὰ στο κείμενο, ἀλλά ἐμφανίζονται ἀπαραιτήτως στὴν ἐρμηνεία τοῦ κειμένου, δηλαδή στίς προστάθειες νά ἐπεκταθεῖ και νά ἐρμηνευτεῖ τό πυκνό, συγγνά αἰνιγματικό ἀφήγημα. Καλό θά ἦταν νά ξεκινήσουμε μέ ἓνα γνωστό ἀπόστασμα ἀπό τό κεφάλαιο 16 τοῦ βιβλίου τῆς Ἐξόδου. Οἱ Ἰσραηλίτες βρίσκονται ἤδη στὴν ἔρημο ἐδῶ και σαράντα πέντε ἡμέρες.

Τότε δλόκληρη ἡ Ἰσραηλιτικὴ κοινότητα ἄρχισε ἐκεῖ στὴν ἔρημο τὰ παράτονα ἐνάγνια στο Μωυσή και στον Ἀαρών:

«Καλύτερα νά μās είχε θανατώσει ό Κύριος στην Αίγυπτο», τούς έλεγα, «έκει πού καθόμασταν κοντά στους λέβητες τών κρεών και χορταίναμε τό ψωμί, [...]». (16,2-3, τροποποιημένη μτφρ.)

Πρωτοδιάβασα αυτό τό χωρίο χρόνια πριν, όταν ήμου πολύ νέος, και τότε στάθηκα, όπως θά κάνω και τώρα, σέ αυτή τή θαυμάσια φράση «λέβητες τών κρεών». Όμολογώ ότι τήν προσοχή μου τραβούσε κυρίως τό δεύτερο σκέλος τής φράσης, παρά τό πρώτο· γιά τήν άκρίβεια, δέν θυμάμαι νά μέ είχε καν άπασχολήσει τό πρώτο. Ούτε και είχα κατανοήσει πλήρως, μέχρι πού κατατιάστηκα μέ αυτό τό βιβλίο, τί άκριβώς είναι ένας λέβητας κρεών. Ένα κοινό άντικείμενο, ένα δοχείο γιά τό μαγείρεμα τού κρέατος: άκόμα και σήμερα στις Ένωμένες Πολιτείες, καθόμαστε, όι περισσότεροι τουλάχιστον, μπροστά σέ καζάνια μέ κρέας. Όσοσο έκινούσα από τήν εφηβική προκατάληψη μου περί κρέατος, δίοτι τό κρέας άνά τούς αιώνες υπήρξε ως επί τό πλείστον ή τροφή τών ισχυρών, και όι «λέβητες τών κρεών», στον πληθυντικό, δέν άναφέρονται σέ ένα πλῆθος από καζάνια άλλά σέ πολυτέλειες και σαρκικές απολαύσεις. Δέν γνωρίζω άν ή φράση είχε αυτή τή σημασία γιά τούς συγγραφείς και τούς έπιμελητές του βιβλίου τής Έξόδου, ή άν κατέληξε νά έχει αυτή τή σημασία εξαιτίας τής χρήσης πού τής έγινε.²⁶ Σέ κάθε περίπτωση, μπορούμε νά πούμε ότι

²⁶ Η σημασία παραμένει σταθερή εδώ και πολύ καιρό: πβλ. τό χωρίο από τον Δόν Κιγώττης τού Θεοβάντες, όπου ό Σάνσο Πάντα φεύγει από τό «λαμπρό παμπότσι και τίς ξεφάντωτες τού Καμάτσου», αφήνοντας πίσω του «τά λεβέτια τής Αίγυπτος, ενό τά κουβαλούσε

ό οίκος τής δουλείας, στά μάτια τών άλλοτινών κατοίκων του, ήταν έπίσης ένας τόπος τρυφιλότητας.

Αυτή ή άποψη παγιώθηκε - και έτσι γενεές μεταρρυθμιστών καταφέρονταν λάβροι κατά τής αίγυπτιακής τρυφιλότητας. Ο Έρνστ Μπλόχ «βλέπει» αυτά τά είδη πολυτελείας υπερεγγέθη και κακόγουστα, μία εικόνα τής σύγχρονης κουλτούρας τής καπανάλωσης:

Τό μεγαθήριο Αίγυπτος [...] τό σκάφο προίον και σύμβολο τού κόσμου πού μέλλει νά έρθει.²⁷

Στά μάτια τού Σαβοναρόλα, όι φλωρεντινές «φιλαρέσειες» δέν είναι παρά μία επανάληψη τής αίγυπτιακής χλιδής· Κηρύσσοντας μέ θέμα τήν Έξοδο, τόνιζε τήν πλούσια και τρυφή ή ζωή τών Αίγυπτίων. Η γή τής επαγγελίας, ή νέα κοινωνία, θά ήταν διαφορετική.²⁸ Η έβραϊκή ιστορική και έρμηγευτική γραμματεία άκολουθεί παρόμοια γραμμή. Ένα ραββινικό έρμηγευτικό σημείωμα υποστηρίζει, κόντρα στην έμφανή σημασία τού κειμένου, ότι, όταν ό φαραώ έδινε τήν έντολή στις μαίες, ένδιαφερόταν

έξισου νά διατηρήσει στή ζωή τά θήλεα τέκνα όσο και νά έπαφέρει τον θάνατο στά άρρενα. [Οι Αιγύπτια] ήταν λάγνοι

άκόμη μέσα στην ψυχή του», [στό πρωτότυπο:] μτφρ. John Ormsby, Britannica, Σικάγο 1952, σ. 270 (2:21, τελευταία παράγραφος). [Έλλ. έκδ.: Μιχ. Θεοβάντες, Ο Δόν Κιγώττης, τόμ. 2, μτφρ. Κ. Καθαίου και Ι. Ίατσίδη, Βιβλιοπωλείον τής «Εστίας», Αθήνα χ.χ., σ. 202].

²⁷ Bloch, *Atheism in Christianity: The Religion of the Exodus and the Kingdom*, μτφρ. J. T. Swann, Herder and Herder, Νέα Υόρκη 1972, σ. 31.

²⁸ Savonarola, *Prediche sopra l'Esodo*, ό.π., 1:159 (κήρυγμα 6). Έύχαριστώ τή Louisa Saffioti γιά τή μετάφραση τών κήρυγματων τού Σαβοναρόλα.

και ἐπιθυμοῦσαν νά ἔχουν ὅσο πὸ δυνατὸν περισσότερες γυναῖκες στὴν ὑπηρεσία τους.²⁹

Μέ τὸ ἴδιο πνεῦμα ὁ Ἰώσηπος γράφει στὴν *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* του:

Οἱ Αἰγύπτιοι εἶναι ἓνα ἔθνος ἐθισμένο στὴν τρυφηλότητα, μὲ ἀπέχθεια στὴν ἐργασία, πού ἐνδιαφέρεται μόνο γιὰ τίς ἀπολαύσεις του [...].³⁰

Σέ αὐτά τὰ χωρία ἀναγνωρίζουμε τὸν τόνο ἀποδοκιμασίας πού λείπει ἀπὸ τὰ παράπονα τοῦ λαοῦ ὅταν μιλάει γιὰ τοὺς λέβητες τῶν κρεῶν (ἄν καὶ ὄχι, φυσικά, ἀπὸ τὴν ἀναφορά τοῦ ἀφηγητῆ στὰ παράπονα αὐτά ἢ ἀπὸ τὴν ἀπάντησή τοῦ Μωυσῆ: «Τὰ παράπονά σας δὲν στρέφονται ἐνάντια σ' ἐμᾶς, ἀλλὰ ἐνάντια στὸν Κύριον»). Ὁ τόνος ἀποδοκιμασίας εἶναι πολὺ πῶ ἰσχυρὸς στὸ *Λευτικὸ* καὶ τὸ *Δευτερονόμιο* καὶ κατόπιν στοὺς Προφήτες.

Δέν πρέπει νά τρεῖτε τὰ ἔθμα τῆς Αἰγύπτου, ὅπου ζούσατε κάποτε, [...]. (*Λευ* 18,3)

Ὁ πρῶμος ἰουδαϊσμός ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη ὄχι μόνο τῆς αἰγυπτιακῆς δουλείας ἀλλὰ καὶ τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ: τῶν συνηθειῶν τῶν ἀνώτερων τάξεων, τοῦ τρόπου πού ἔφρωγαν καὶ ἔπιναν, ντύνονταν καὶ ἐπίπλωναν τίς κατοικίες τους, πού διασκεδάζαν, λάτρευαν τοὺς θεοὺς τους καὶ ἔθιβαν τοὺς νεκροὺς τους.

²⁹ Ginzberg, *Legends of the Jews*, ὁ.π., 2:251. Βλ. *Midrash Rabbah: Exodus*, ὁ.π., 1:18 (σ. 25).

³⁰ Josephus, *Of the Antiquities of the Jews*, σὺν *The Famous and Memorable Works of Josephus*, μετφ. Thomas Lodge, Λονδίνο 1620, σ. 44 (2.9.1).

Ἡ ἀπόρριψη τῆς πολυτέλειας ἀπὸ τοὺς Ἰσραηλίτες περιγράφεται συνήθως ὡς ἡ ἀντίδραση νομάδων πρὸς ἓναν ἀστικό πολιτισμό.³¹ Καὶ ἔτσι θά πρέπει νά εἶναι, τουλάχιστον ἐν μέρει. Ἐνα συγκεκριμένο εἶδος πορταγανισμοῦ τῆς ἐρήμου ἐπιβίωσε ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες, ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ἰσραηλιτῶν στὴ γῆ τῆς επαγγελίας. Αὐτὸ πρέσβευε καὶ ἡ σχέση πού ὀνομάζεται *Ρηχαβίτες*, γιὰ τὸ δόγμα τῶν ὁποίων ἀναφέρει ὁ Ἱερειμίας:

Ἐμεῖς δὲν πίνουμε κρασί, γιατί ὁ πρόγονός μας ὁ Ἰωναδὰβ, γιὸς τοῦ Ρηχάβ, μᾶς διέταξε σέ καμιά περίπτωση νά μὴν πίνουμε κρασί, ὅτε ἐμεῖς οὔτε οἱ ἀπόγονοί μας. Ἐπίσης μᾶς διέταξε νά μὴ χιτίζουμε σπίτια, νά μὴν καλλιεργοῦμε τὴ γῆ, νά μὴ φυτεύουμε ἀμπέλια οὔτε νά ἀποκοτῶμε ἀκίνητα, ἀλλὰ νά κατοικοῦμε σέ σκηνές ὅλη μας τὴ ζωὴ [...]. (35,6-7)

Πιθανῶς οἱ Ρηχαβίτες ἔτρωγαν κρέας –τὸ ἐπιούσιο μάνα ἔιχε πάψει πρὸ πολλοῦ νά πέφτει– ἀλλὰ ἀπέρριπταν τίς πολυτέλειες τῆς ἀστικῆς ζωῆς, καὶ τὸ ἔκαναν ἀπὸ μιὰ ἀταλάντευτα νομαδικὴ θέαση τῶν πραγμάτων. Πίστευαν στὸν Θεό πού εἶχε ἀρνηθεῖ τὴν προσφορά τοῦ Δαβὶδ νά τοῦ χτίσει ναό:

Πήγαινε καὶ πές ἐκ μέρους μου στὸ δούλο μου τὸ Δαβὶδ: «Θέλεις νά μοῦ χτίσεις ναὸ γιὰ νά κατοικῶ; Ἐγώ, ἀπὸ τὴν ἡμέρα πού ἐβγάλα τοὺς Ἰσραηλίτες ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο μέχρι σήμερα, δὲν κατόκησα ποτέ σέ ναὸ· τοὺς ἀκολουθοῦσα μένοντάς σέ σκηνή. [...]». (*2 Βασ* (2 *Σαμ*) 7,5-6)

³¹ Schneidau, *Sacred Discontent*, ὁ.π., εἰδ. κεφ. 3.

Ὅμως τὸ παράδειγμα τῶν Γηραβιτιῶν δὲν χαρακτηρίζει συνολικά τὸν λαό, πού δὲν ὀνειρεύταν τὴ λιτότητα ἀλλὰ τὸ μέλι καὶ τὸ γάλα. Βέβαια, ὅταν οἱ Ἰσραηλίτες γιόρταζαν τὴν ἀπολύτρωσή τους τὰ κατοπινά χρόνια, ἔφρωγαν τὴ ματσά [matzo], «ἄρτον θλίψεως», τὸ ψωμί τῶν σκλάβων, καὶ ἡ κατανάλωσή του ἐκφράζει (σύμφωνα μὲ ἕναν σύγχρονο ὑπομνηματισμό στὴν Ἄγκαντά, τὸ προσευχητῆριο γιὰ τὴν οικογενειακὴ τελετὴ τοῦ Πάσχα)

τὴν ἀποφυγὴ τῆς τρωφελότητος καὶ τῆς ἀλαζονείας [...] τὴν ἀπλὴ καὶ ἀνόθευτη ζωὴ ἑνὸς δούλου τοῦ Θεοῦ.³²

Ὅμως ἔφρωγαν τὴ ματσά, ὅπως κάνουν ἀκόμα καὶ σήμερα οἱ Ἐβραῖοι, στὴ διάρκεια ἐορταστικοῦ συμποσίου, ξαπλωμένοι σὲ μαξιλάρια, πίνοντας κρασί. «Ἐνθυμῶνταν» τὸ βίωμα τῆς καταπίεσης, ἐνῶ ἀπολάμβαναν τὴς χαρῆς τῆς ἐλευθερίας. Καὶ ἡ ἐλευθερία δὲν ἐπέτασε νὰ ζοῦν σὲ σκηνές καὶ νὰ μετακινῶνται σύμφωνα μὲ τὴς ἐποχές τοῦ χρόνου.

Ὁ πουριτανισμὸς τῆς ἔρημου δὲν ἐξηγεῖ ἐπαρκῶς τὴν ἄρνηση τῆς αἰγυπτιακῆς κουλτούρας. Ἡ ἄρνηση, καὶ ἐδῶ καὶ σὲ ἄλλους τοὺς μεταγενέστερους πουριτανισμούς, ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν περίπλοκη στάση πού υἱοθετοῦν οἱ καταπιεσμένοι πρὸς τὴν κουλτοῦρα τῶν καταπιεστῶν τους. Οἱ Ἰσραηλίτες στὴν Αἴγυπτο γοητεύονταν ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ ζωὴ καὶ τὴν αἰγυπτιακὴ λατρεία, ἀλλὰ οὔτε στὸ ἕνα οὔτε στὸ ἄλλο μπορούσαν νὰ συμμετάσχουν πλήρως καὶ ἐλεύθερα. Ἄς σκεφτοῦμε πάλι τὸ 16 τῆς Ἐξόδου ὅπως ἀναφέρει τὸ Μιδράς,

³² Passover Haggadah, μτφρ. μὲ σχόλια Joseph Elias, Mesorah, Μπρούκλιν 1981, σ. 145.

δὲν λέει «ὅταν τρώγαμε ἀπὸ τοὺς λέβητες τῶν κρεῶν», ἀλλὰ «ὅταν καθύμασταν κοντὰ στοὺς λέβητες τῶν κρεῶν». Ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ πρῶνε τὸ ψωμί τους χωρὶς κρέας.³³

Μύριζαν τὸ κρέας, ἀλλὰ δὲν τὸ γεύονταν, καὶ ὅ,τι νοσταλγοῦσαν στὴν ἔρημο ἦταν ἡ ἐπιθυμία τους γιὰ αὐτὸ ὅταν βρίσκονταν στὸν οἶκο τῆς δουλείας. Ἀσφαλῶς, ὅμως, αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ νοσταλγία εἶναι πάντα ἀνάμεικτη μὲ δυσaréσκεια καὶ θυμό. Ἡ, πὸ σωστά, ἂν κάποιος Ἰσραηλίτες ἤθελαν, ὅπως ἐπίσης ἀναφέρει τὸ Μιδράς, νὰ «εἶναι σάν Αἰγύπτιοι», ἄλλοι, μὲ περισσότερη περιφάνεια, ἤθελαν νὰ τονίζουν τίς διαφορῆς τους καὶ γυροῦσαν τὴν πλάτη στὶς αἰγυπτιακῆς «λιχουδιές».³⁴

Τὰ ἔρμηνευτικὰ κείμενα εἶναι γεμάτα ἱστορίες γιὰ τὴν ἀφομοίωση τῶν Ἰσραηλιτῶν στὴν Αἴγυπτο. «Οἱ Ἰσραηλίτες», λέει ὁ Σαβοναρόλα, «ἔγιναν κατὰ τὸ ἥμισυ Αἰγύπτιοι...».³⁵ Αἰῶνες νορτέρα, οἱ ραββίνοι εἶχαν ὑποστηρίξει ὅτι πολλοὶ Ἰσραηλίτες νῦνονταν σάν Αἰγύπτιοι καὶ ἔπαιρναν αἰγυπτιακὰ ὀνόματα. Γέννησαν «νόθα παιδιά», ἀναφέρει μιά μηδρασικὴ ἔρμηνεία, ἀκολουθώντας ἕνα χωρίο τοῦ προφήτη Ἰσάῆ (5,7) πού θεωρεῖται ὅτι σημαίνει πὼς «κατάγγρησαν τὴν ἐντολὴ τῆς περιτομῆς». Ἐνα μεταγενέστερο Μιδράς, γραμμένο ὅταν ἡ γνώση γιὰ τὸν αἰγυπτιακὸ πολιτισμὸ εἶχε πιά ξεθωριάσει, ἐρμηνεύει τὴ φράση «ἔτσι πού ὅλη ἡ χώρα γέμισε ἀπ' αὐτοὺς» (Ἐξ 1,7) ὡς ἐνδειξὴ τοῦ ὅτι «τὰ ἀμφιθέατρα καὶ τὰ στάδια

³³ Midrash Rabbah: Exodus, ὁ.π., 16:4 (σ. 210): ἔχω παραθέσει τὴ μετάφραση πού ὑπέφχει ἐνὶ Shemot τῆς Leibowitz, ὁ.π., σ. 264.

³⁴ Midrash Rabbah: Exodus, ὁ.π., 1:8 (σ. 10).

³⁵ Savonarola, Predice sopra l'Esodo, ὁ.π., 1:77 (κῆρυγμα 3).

Ήταν γεμάτα από αυτούς». ³⁶ «Όμως η ιστορία τών χρόνων τῆς δουλείας εξιστορεῖται καί μέ ἕνα ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο. Ὅρισμένοι ραββίνοι ὑποστήριξαν, γιά παράδειγμα, ὅτι μεταξὺ τών Ἰσραηλιτῶν, πολλὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ Σινά, ὑπῆρχε διαθήκη νά διατηροῦν τὰ προγονικά τους ἥθη καί ἔθιμα καί τῆ μνήμη τοῦ Θεοῦ τών πατριαρχῶν. Κανένας Ἑβραῖος, εἶπε ἕνας ἀπὸ αὐτούς, δέν πρόδωσε ποτέ τὴν κοινότητα τών Ἑβραίων δούλων τῆς Αἴγυπτου. ³⁷ (Καί τότε ποῖς πληροφόρησε τόν φαραῶ ὅτι ὁ Μωυσῆς σκότωσε τόν ἐπιστάτη;). Αὐτές οἱ ἐκδοχές τών συμβάντων τῆς αἴγυπτιακῆς περιόδου φαίνονται ἀντιφατικές, ἴσως ὅμως περιγράφουν διαφορετικές πλευρές τῆς ἴδιας ιστορίας. Ἡ Αἴγυπτος ἦταν ἕνα κέντρο πλούτου καί εὐζωίας· εἶναι λογικὸ νά ὑποστηρίξει κανεῖς ὅτι πολλοὶ Ἰσραηλίτες θαύμαζαν τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τοὺς καταπίεζαν, ὅτι ἀντίγραφαν τὶς αἴγυπτιακὲς συνήθειες καί προσπαθοῦσαν μέ κολακείες νά ἀποσπάσουν τὴν εὐνοια τών Αἴγυπτίων. Καί ἄλλοι Ἰσραηλίτες φοβοῦνταν καί κατέπνιγαν τὴν παρόρμησή τους νά φεθοῦν παρόμοια.

Μπορεῖ κανεῖς νά ἀνγνεύσει τὴν ἴδια τεταμένη ἀτιμωφαιρα στὴν ἄσκηση τών θρησκευτικῶν καθηκόντων. Ἡ λατρεία τών εἰδώλων εἶναι ἀναμφίβολα τὸ σημαντικότερο ἀπὸ «τὰ ἔθιμα τῆς Αἴγυπτου» ποὺ οἱ Ἰσραηλίτες εἶχαν ἐντολή νά μὴν μιμηθοῦν. Εἶναι παλιὰ παράδοση ὅτι στὴν Αἴγυπτο ἦταν εἰδωλόλατρες, δούλοι ποὺ μιμοῦνταν τὴ

³⁶ Midrash Rabbah: Exodus, δ.π., 1:8 (σ. 10), περὶ περιτομῆς: Yalkut Shimoni (Μιδράς τοῦ 12ου αἰώνα), παρατίθεται στὸ Leibowitz, Studies in Schemot, δ.π., σ. 2, περὶ ἀμφιθεάτρων.

³⁷ Haggadah, δ.π., σ. 68, 106.

θηρηκεία τών κυρίων τους (χωρὶς νά βρίσκουν σέ αὐτὴν ἕνα εὐαγγέλιο ἐλευθερίας, ὅπως βρήκαν οἱ μαῦροι σκλάβοι στὸν χριστιανισμό). Ὁ Ἰεζεκιήλ ἀναλύνει περαιτέρω τὴ σαφὴ δήλωση στὸ 24 τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ὅτι οἱ Ἰσραηλίτες λάτρευαν ξένους θεοὺς «πέρα ἀπὸ τὸν ποταμὸ Εὐφράτη».

³⁸ Ἦταν πόρνες στὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τὰ νιάπα τους. Ἐκεῖ τοὺς χάραιψαν γιά πρώτη φορὰ τὰ παρθενικά τους στήθη. (23,3)

Κατόπιν ὁ προφήτης ἀπειλεῖ τοὺς ἀνθρώπους μέ καταστροφή ἐπειδὴ ἔφεραν μαζί τους τὶς πορνείες ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο στὴ γῆ τῆς ἐπαγγελίας, ἐπειδὴ «πορνεύτρικες μέ τὰ ἔθνη καί μολύνθρκες μέ τὴ λατρεία τών εἰδώλων τους». Ἡ γλώσσα ἐδῶ εἶναι γεμάτη γενετήσια ἀηδία. Καί γίνεται ἀκόμα πιὸ γλαφυρὴ σέ ἄλλο χωρίο τοῦ Ἰεζεκιήλ, ὅπου ἀπευθύνεται στὸν Ἰσραήλ ὅπως σέ μιά γυναίκα ποὺ θυμᾶται τὸν

καρὸ τῆς νότῆς τῆς, τότε ποὺ ἦταν πόρνη στὴν Αἴγυπτο. Τότε ποὺ εἶχε ἀγαπήσει μέ πάθος τοὺς ἑραστές της, ποὺ τὸ γεννητικὸ τους μόριο ἦταν σάν τῶν ὄνων καί ὁ ὄργασμός τους σάν τῶν ἀλόγων. (23,19-20)

Δέν εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος νά ἀνακαλέσει κανεῖς τὸν οἶκο τῆς δουλείας, ὅμως ἴσως ἀντικατοπτρίζει μέ ἀκρίβεια τοὺς ζώμορφους θεοὺς τῆς Αἴγυπτου. Ἡ μπορεῖ νά ἀναφέρεται σέ ὄργιαστικούς τύπους λατρείας, ποὺ συνηθέστερα σχετίζονται μέ τοὺς θεοὺς τῆς Χαναάν. Ἡ μπορεῖ νά μὴν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιά συνηθισμένη μεταφορικὴ ἀναφορά στὴ λατρεία εἰδώλων ἐν γένει. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ Ἰεζεκιήλ μπορεῖ νά χρησιμεύσει ὡς κείμενο μέ θέμα τὴν αἰσθησιακὴ σαγήνη τῆς εἰδωλολατρίας καί τὴν ἥθικη ἀποστροφή πρὸς αὐτήν. Ὁ προφήτης ἐκφράζει τὴν